

Az én-szövegek helye a műfajtörténeti kánonban

1 DOBOS István, *Önmagunk megalakítása önéletrajzi fikcióban*, Alföld, 2006/3., 68.

2 PLÉH Csaba, *A számítógép és a személyiség metaforáinak átalakulása, avagy az én elvesztése az ezredfordulón* = <http://www.alfoldfolyoirat.hu/no/de/228>

3 POSZLER György, *Önéletrajzok kora*, Alföld, 1993/2., 16.

Az autobiográfiai diskurzus szövegeit napjainkban élénk tudományos és laikus olvasói érdeklődés veszi körül. Dobos István szerint ez a fokozott érdeklődés mára „a személyesség túláradását” eredményezte, aminek köszönhetően korunk irodalmában és kiadói tevékenységében „az alkalmi önéletrajzi írások és az irányított emlékezések túltermelése érzékelhető”.¹ Az én-irodalomra való fókuszálás egyfajta hiánypótlásként, válaszként tűnik fel a globalizáció elszemélytelenítő, a személyes kapcsolatokat visszaszorító folyamataival szemben. Pléh Csaba szerint „megjelenik a kultúra egészében is az a kétely, hogy nem tudjuk, kik vagyunk, úgy érezzük, hogy nem tartunk semerre, s a szövegben, miként az életben is, a hősök nem uruk sorsuknak”.² A szövegen keresztüli megszólalásmód közvetettsége egyre inkább helyettesíti a személyközi megnyilvánulásokat, amely az élőnyelvi kommunikációt háttérbe szorítva sajátos-sejtelmes nyelvi teret biztosít az énről való beszéd módjára. Az önéletíró és a befogadó különböző térbeli és időbeli helyzete, az ön-írás folyamán fizikumában nem jelenlévő befogadó ugyanis felszabadítja az énről való beszéd módot. Az önéletírás ezen szerepét már Rousseau felismerte, amikor a *Vallomásokban* több „szégyenfoltot” feltár az életéből, megszabadulva így a lelkiismeret-furdalás bizonyos terheitől. Az önéletírás tehát nem csupán szépirodalmi célokat szolgál, hanem a leírás aktusának segítségével terapeutikus jelleggel is bír. Ezt a folyamatot szinte valamennyi autobiografikus szövegtípusban megtaláljuk, a naplóban, az önéletírásban, a gyónásban és az internetes én-szövegekben egyaránt.

Az én-szövegek ezen aspektusait azonban sokáig nem tartotta számon a műfajelmélet. A hosszú évszázadokig Hamupipőke-sorsú műforma történetében a 20. század második fele, az „önéletrajzok kora”³ – a hagyományos műfajértelmezések és kanonizált szövegek felülbírálásának, a hibrid- és peremműfajok előtérbe kerülésének, a posztmodern szubjektumelméletek heterogén személyiségképének köszönhetően – egyfajta *autobiográfiai fordulatot* eredményezett, amely egyrészt a kortárs olvasóközönség önéletírói szövegtípusok iránti élénk érdeklődésének kialakulását jelentette, másrészt újraértékelte az önéletírásnak a *műfajtörténeti kánonban betöltött szerepét*.

A másodlagos irodalom pozíciójában

Az autobiográfiai szövegtípusok a 20. századig a műfaj történeti kánon peremére szorultak, és a történetírás, illetve irodalom határmezsgyéjén található historikus szövegek horizontjába kerültek. Megítélésüket egyfajta kettősség jellemezte: míg az irodalomtörténet már a középkortól kezdődően nagyra értékelt bizonyos önéletírásokat (például *Szent Ágoston vallomásait*), a műfaj történet az úgynevezett *documenta humana* textusait,⁴ vagyis a személyes jellegű, az egyén életsorsát (is) tematizáló szövegeket köztes műforma-jellegű, adatközlő funkciójuk és információértékük miatt csupán másodlagos irodalomként tartotta számon. A pozitivisták irányzatok tovább erősítették a szövegfforma forrásdokumentumi szerepkörét, ami a műfaj történeti kánon perspektívájából tekintve az autobiográfia marginális műfaji pozícionáltságát eredményezte.

Egyes önéletírói szövegek tehát kanonizálódtak, az irodalomtörténeti kánon szerves részévé váltak, maga a műfaj azonban kívül maradt a műfajelmélet érdeklődési körén. A műfajelméleti kánon nem vette figyelembe az autobiográfia poétikai jellegzetességeit, funkciójukat csupán a szerző életrajzi adatainak összegyűjtésére, a szöveg cselekményének összefoglalására korlátozta. Az én-szövegeknek pusztán dokumentumértéket tulajdonító irodalomtörténet többnyire az ágostoni tradícióhoz mérve értékelt az önéletírásokat, és néhány markánsnak vélt jellemzőre csupaszította a műfaj struktúráját. Erre utal Luffy Katalin is, amikor felhívja a figyelmet, hogy az irodalomtörténet elsősorban az önéletírás műfaji konvenciórendszerébe könnyen belehelyezkedő műveket kanonizálta.⁵ Szent Ágoston *Vallomásaiban* az önelemző, önértelmező szövegtípusokhoz egyfajta mintát adott a visszatekintő perspektívájával, lineáris időkezelésével, emlékezéshez való viszonyával, gyónásjellegű beszédmódjával, homogén és fejlődéselvű szubjektumképevel.

A másodlagos irodalomként való értelmezés hiányosságaira mutat rá Mekis D. János *Egymást folytató önéletírások* című tanulmányában, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy az önéletírás narratológiai felépítése, tematikai gazdagsága – különösen az idő és emlékezés problematizálásával – nagy szerepet játszott a modern magyar regény formái megújulásában is.⁶ Hasonló megállapításra jut Vincze Hanna Orsolya, aki szerint a magyar emlékirat-irodalom hagyománya „minden esztétikai értéke ellenére jószerivel teljes mértékben kívülrekedett az irodalom történő folytonosságán”⁷, pedig a magyar regény előzményeit találjuk bennük. Az önéletírói szövegek másodlagos irodalomként való értelmezéséről tanúskodnak az irodalomelméleti és -történeti összefoglalók is, amelyek – ellentétben például a regénnyel – többnyire peremműfajként kezelték vagy meg sem említették, illetve nem ábrázolták annak „poétikai evolúcióját”, holott – H. Porter Abbott szavaira hivatkozva – „az önéletírás hangsúlyos originalitása még a regény is lekörözi”.⁸

4 Csiffáry Gabriella a *documenta humana* szövegtípusai közé az alábbi műformákat sorolja: memoár, napló, krónika, vallomás, arckép/portré, levél, családi krónika, évkönyv, udvari számadások, annalesek, parainesisek, feljegyzések, testamentumok. CSIFFÁRY Gabriella, *Az önéletírás régen és ma* = <http://www.csiffary.extra.hu/tanulmany.htm>

5 LUFFY Katalin, *Emlékiratok olvasásának lehetséges módjai* = Uő.szerk., *Oka ezen írásnak... XVIII. századi erdélyi emlékirók*, Komp-Press Kiadó – Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2006, 266.

6 MEKIS D. János, *Egymást folytató önéletírások* = MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán szerk., *Írott és olvasott identitás*, L'Harmattan, Budapest, 2008, 302.

7 VINCZE Hanna Orsolya, *Önéletírás, tények, toposzok* = ÁRMEÁN Otilia – ODORICS Ferenc szerk., *Határon*, Pompeji, Kolozsvár–Szeged, 2002, 235.

8 H. PORTER ABBOTT, *Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására*, ford. PÉTI Miklós, Helikon, 2002/3., 293.

9 Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASSI György, Pompeji, 1997/2–3., 93.

10 MEKIS D. János, *Referencialitás és végtelen szemiózis. Az autobiográfia értelmezéstörténetének irodalomtudományos kontextusairól*, Helikon, 2002/3., 258.

11 Philippe LEJEUNE, *Az önéletrajzi pak-tum*, ford. VARGA Róbert = Uő., *Önéletrajz, élettörténet, napló*, szerk. Z. VARGA Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2003, 18.

12 Vö. BARTÁK Henriett, *Konfrontálódó meghatározások = MEKIS D. – Z. VARGA szerk., Írott és olvasott identitás*, 87–96.

13 Z. VARGA Zoltán, *Előszó = LEJEUNE, l. m.*, 7.

Az autobiográfiai fordulat – az önéletrajz (re)kanonizálása

A modern kori szövegek azonban gyakran szétfeszítik az önéletrajzi szövegtípusok tradicionális kereteit, újra és újra felvetve az önéletrajz elméleti körülhatárolhatóságának dilemmáját. Többek között ez az olvasói-értelmezői tapasztalat vezetett a 20. században az autobiográfiai fordulathoz, amely átértékelte az autobiográfia műfaj történeti kánonban betöltött szerepét is. Paradox módon az önéletrajz éppen akkor került az irodalomtudományi érdeklődés fókuszába, amikor a posztmodern szubjektumelméletek megkérdőjelezték az én egyarcúságát és textuális leképezhetőségét. Paul de Man szerint ekkor „a műfajjára avatás révén az önéletrajz felülemelkedett a pusztán tudósítás, krónika vagy emlékirat irodalmi státusán, és szerényen bár, de helyet kapott a főbb irodalmi műfajok kanonikus hierarchiájában”.⁹ Az egyszerűnek és másodlagosnak tartott szövegtípus kérdése halmazzá vált, és az egységes kritériumrendszer felállíthatóságába vetett hit relativizálódni kezdett, az addig jól körülhatárolható műfaj értelmezés ugyanis „ellentmondó jegyeket (kezdet) tulajdonít(ani) annak, amit előzetesen megérteni vélt”.¹⁰ Magát a fogalmat is alapvetően két felfogás mentén, szűk és tág értelemben kezdték interpretálni. Szűk értelemben Lejeune definíciójára avatott kiindulópontját idézték a leggyakrabban, miszerint az önéletrajz „visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi”.¹¹ Tág értelemben pedig az autobiográfiai diskurzus szövegeit, a személyes jellegű irodalmat sorolták ide. Élénk elméleti vita aktiválódott a szövegforma definiálhatósága körül – műfajként való értelmezése mellett megjelent beszédaktusként, életműként, az olvasás alakzataként, a regény alosztályaként, irodalmi attitűdként való értelmezése is. Az egyes elméletek metszéspontját az *önéletrajzhoz tartozó fogalmak sajátos mátrixa* képezi, ami az egymástól eltérő koncepciók közös problémaköréit és fogalomkészletét foglalja magába. Az elméletek közötti különbségeket az egyes szempontok eltérő módú hangsúlyozása eredményezte, melynek fényében más és más koncepciók születtek az autobiográfia körül.¹²

Az önéletrajz fogalma ebből kifolyólag szemantikailag egyre terheltebbnek bizonyult, az irodalomtudomány „elvitatta a neki tulajdonított őszinteséget és megbízhatóságot, az általa nyújtott (ön)ismeret igazságát és jóhiszeműségét, a benne feltárulkozó múlt objektivitását”.¹³ Ez a fajta egzisztenciális bizonytalanság, az élet lényegének megragadhatatlansága, a saját történet és személyiség meg-, illetve kiismerhetetlensége, a referencialitás és elbeszélhetetlenség dilemmái vezettek az autobiográfia újraértékeléséhez, amely a másodlagos irodalomként való értelmezések helyett az önéletrajzi narratívák poétikai sajátosságait helyezte előtérbe. Az önéletrajzi szövegek értelmezésekor „kétségessé vált a művekben ténylegesen megtörtént és

kitalált, emlékezet és képzelet, név és dolog, én és nem én, nyelv és valóság, kép és képmás, szövegbeli és szövegen kívüli világ szembeállításának jogosultsága”.¹⁴ Ennek értelmében Lejeune az önéletírást olyan önmegismerési, önértési szövegtípusként írta körül, amelyek a „ki vagyok?” kérdésre a „hogyan váltam azzá?” elbeszélésével válaszol.¹⁵ Mekis D. János és Z. Varga Zoltán szerint pedig a mai önéletíró az „ilyen vagyok” jellemzést gyakran csupán a „vagyok” hírüldésévé redukálja.¹⁶ Az önéletíró az individuum összetettségét és kibogozhatatlanságát az én dekonstruálódásaként éli meg, „az én maga sem hű tanúja saját életének”¹⁷, és nem is akarja saját életét történelmi folyamatként, csupán töredékeként prezentálni. A homogén szubjektumból kiábrándult önéletírók tehát sem kikerekített énképet, sem egységes és lezárható narratívát nem kívánnak/ nem tudnak létrehozni, mivel „a szövegalkotóként fellépő elbeszélőnek azzal a felismeréssel kell szembesülnie, hogy »egy élet« a maga teljességében éppúgy elbeszélhetetlen, amint »maga az élet«”.¹⁸

A poétikai szemléletmód interdiszciplináris kiszélesítése

A tudományelméleti érdeklődés fókuszába került autobiográfia fogalma ahelyett, hogy egyre világosabbá és tisztábbá vált volna, folyamatosan újabb és újabb kérdésköröket vet(ett) fel, egyre inkább a személyes irodalom tág diskurzusai felé tendálva. Az önéletírói textusok perszonalitása, a szövegben megszólaló én kilétének kérdése(ssége), az intimitás határainak feszegetése, a szövegben történő feltárulkozás/kitárulkozás mértéke és módja azonban nemcsak irodalmi szempontból tarthat számot érdeklődésre, hanem a személyiség megismerésére vonatkozó kérdésfelvetés – „van-e út a nyelvben képződő éntől a pszichológiai éniig”¹⁹ – felől nézve is. Ennek értelmében az élettörténeteket nem kizárólag irodalmi szöveggként, hanem kulturális jelenségként, a hétköznapi írásmódot megjelenítő formaként, a terápia eszközeként, illetve kutatási módszerként is értelmezhetjük. „A poétikai megközelítés olyasmit helyez az érdeklődés középpontjába, vagy, ha úgy tetszik, abban ragadja meg tárgya lényegi vonásait, ami más szempontból csak a jelenség elhanyagolható és marginális részére érvényes.”²⁰ Az önéletírás poétikai körülírása tehát a kulturális jelenségként felfogott szövegforma csupán egyik aspektusának megragadását jelenti, azonban felvetődik a kérdés, vajon „össze lehet-e kapcsolni az olvasás alakzataként vagy olvasási módként felfogott önéletírást az irodalmi praxisként felfogott autobiográfiával”.²¹

Ez az összekapcsolás csak akkor lehetséges, ha az önéletírás elméletébe beemeljük a társtudományok kutatásait is. A társadalmi és történelmi tudományok kortárs tendenciáit a narratív megközelítés preferálása jellemzi, amely során az elbeszélést „nem csupán kommunikációs műfajnak, hanem az emberi gondolkodás sajátos for-

14 DOBOS István, *Az én színrevitele*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 7.

15 Vö. Philippe LEJEUNE, *Még egyszer az önéletírói paktumról*, ford. VARGA Róbert = Uő., *I. m.*, 230.

16 Vö. MEKIS D.– Z. VARGA, *Előszó* = Uő., *I. m.*, 6.

17 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Testamentalitás és önéletrajziség a Vers és valóságban* = MEKIS D. – Z. VARGA szerk. *I. m.*, 224.

18 MEKIS D. János, *„Az” önéletrajz? Rendszertanok és elméletek: az autobiográfia megközelítésének néhány lehetősége* = Uő., *Az önéletrajz mintázatai*, Fiatal Írók Szövetsége, Budapest, 2002, 7.

19 Z. VARGA Zoltán, *Önéletírás-olvasás* = <http://www.c3.hu/scripta/jelenkor/2000/01/15zvar ga.htm>

20 Uo.

21 Uo.

22 LÁSZLÓ János,
Előszó = THOMKA
Beáta – LÁSZLÓ János
szerk. *Narratívák 5.*
*Narratív pszicholó-
gia*, Kijárat Kiadó,
Budapest, 2001. 7.

23 HANKISS Elemér,
Az ezerarcú én,
Osiris, Budapest,
2005, 249.

24 BEDNANICS Gábor,
Ön-élet-történet-írás
=[http://www.c3.hu/
/scripta/jelen-
kor/2000/01/13bed
na.htm](http://www.c3.hu/scripta/jelenkor/2000/01/13bedna.htm)

25 LEJEUNE, *Az öné-
letírás meghatározá-
sa*, ford. Z. VARGA
Zoltán, Helikon,
2002/3., 283.

26 *Uo.*, 284.

májának”²² tekintik, a világ- és én-teremtés módjait ábrázolva. Ebből kifolyólag az önéletírás kutatása központi szereppel bír a társtudományokban, azonban a szövegforma poétikai körülhatárolása helyett az *élettörténet* vizsgálatára fókuszálnak: az irodalomtudomány írásban rögzített önéletírásaitól, nyelvileg rögzített formájának vizsgálatától eltérően a ki nem mondott, belső, önmagunkban hordozott, egyedi perspektívákat magába gyűjtő élettörténethez kívánnak hozzáférni. Hankiss Elemér szerint „saját magunk narrátorává válhatunk anélkül, hogy mi volnánk a szerzők. Ez a nagy különbség az élet és az irodalom között. Ebben az értelemben igaz az, hogy az ember az életét megéli, a történeteket pedig elmeséli.”²³ A társtudományok tehát elsősorban a szóbeli megnyilatkozásokat, a beszélgetések során megtapasztalható elszólásokat kutatják interjúk és az oral history segítségével.

Az önéletírás kulturális jelenségként való kutatásához erősen hozzájárult Lejeune aktivista mozgalma is, amely a civilműfajúság felé történő elmozdulást javasolja. Ennek értelmében az önéletírás olyan cselekvés, performatív beszédaktus, amely nemcsak a kanonizált szerzők műfaja, hanem a hétköznapi ember megnyilvánulása, önértelmezési igényének lecsapódása. Ez a felfogás abból az előfeltevésekből indul ki, hogy az önéletírás egy olyan kulturális területet foglal magába, amely egyaránt helyet biztosít az irodalmiságnak és a hétköznapi írásmódnak is. A szövegalkotáshoz fűződő viszony ennek köszönhetően új perspektívákat nyer, és a hétköznapi ember számára is elérhetővé, sőt vonzóvá válik. Bednatics Gábor szerint „maga az önéletrajz mint olyan nem jelöl egyértelmű műfaji hovatartozást, azaz nem minden leírt élettörténetet tekintünk irodalmi szövegnek, s így nem is ekképp értelmezzük őket”.²⁴ Az 1992-ben Lejeune által alapított az „Önéletírásért és az Önéletírás Kulturális Örökségéért Egyesület” (röviden: Önéletírásért Egyesület), nemzetközi megnevezésével: az APA (Association pour l’Autobiographie et le Patrimoine autobiographique) éppen ezt a célt kívánja szolgálni – kiadatlan, kanonizálatlan önéletírói szövegeket gyűjtenek egybe, amit az önéletíróval együtt közösen értelmeznek, megbeszélnek. Ez a fajta interpretáció eltér a hagyományos irodalmi értelmezésektől, mivel az író, szöveg és olvasó együttes jelenlétét kívánja, így sajátos befogadási folyamatot, egyfajta „rokonszenven alapuló olvasást”²⁵ feltételez. Az egyesület értelmezésében „az önéletírások nem az esztétikai fogyasztás tárgyai, hanem az egyének közötti kommunikáció társadalmi eszközei”.²⁶ Az önéletírásokat olvasó, értékelő csoportot egyéb aktivitások is jellemzik: önéletírói napokat, naplóírók találkozóját, kerekasztal-beszélgetéseket, kiállításokat szerveznek, illetve önéletírói kiadványokat is megjelentetnek.

